

TÜRK LEHÇELERİNİN MUKAYESELİ TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KISA BİR BAKIŞ*

N. A. BASKAKOV**

Özet

Bu çalışma, N.A. Baskakov'un 1969 yılında yayımladığı *Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Öğrenimine Giriş)* adlı eserinin 70.-83. sayfaları arasında yer alan "*Kratkiy Obzor Sopostavitel'nih i Sravnitel'no-İstoriçeskih İssledovaniı Po Tyurkskim Yazıkam*" alt başlığının Rusçadan çevirisidir. Yirminci Yüzyıl Sovyet Türkoloji sahasının anıt isimlerinden biri olan Baskakov, Türkçe ve Türk Lehçeleri hakkında kaleme aldığı birbirinden değerli sayısız çalışmalarıyla tanınır. Bu makalede ele aldığı konu, Türkçenin tarihi devirlerinden itibaren yapılan mukayeseli çalışmalardır. Söz konusu çalışmaları (dilbilgisi ve sözlükler) ele alınış şekilleri, üslup ve yararlılık bakımından değerlendiren Baskakov, çağdaş dilbilimci gözüyle onları eleştirmiş, Türkçe için değerlerini belirtmiştir. Mukayeseli tarihi çalışmaların diller üzerindeki faydasını özellikle belirten Baskakov, bu tür çalışmaların günümüzde de büyük bir ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler

N.A. Baskakov, Türkçe, Türk Lehçeleri, Mukayeseli Tarihî Araştırmalar, Türkoloji

* Bu yazı, Baskakov'un *Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Öğrenimine Giriş)*, Moskova, 1969) adlı kitabının 70-83. sayfalarındaki "*Kratkiy Obzor Sopostavitel'nih i Sravnitel'no-İstoriçeskih İssledovaniı Po Tyurkskim Yazıkam*" alt başlığının Rusçadan yapılmış çevirisidir. Çevirenler: Yrd. Doç. Dr. Ufuk Deniz AŞÇI, (Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi), ufukdas@hotmail.com, Arş. Gör. Dr. Suzan Uluoğlu (Selçuk Üniversitesi, Rus dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Elemanı).

** *Nikolay Aleksandroviç Baskakov*, 9 (22) Mart 1905'te Vologoda (Şimdiki Arhangelsk) ilinin Sol'viçegodsk şehrinde doğdu. 1922'de Orta Okulu (Srednyaya Şkola'da okuyordu. Rusya'da bu tür okullar ilk, orta ve lise öğreniminin birlikte yapıldığı bir okuldur.) bitirdi ve Gryazovetsk Pedagoji Teknikumu'na başladı. 1923'te, ailesinin Türkiye'den (O zamanlar Osmanlı imparatorluğu idi.) gelen dostlarından etkilenecek ilgi duymaya başladığı "Doğu"ya yönelmek için Moskova Şarkiyat Enstitüsü'ne girmeye çalıştı, fakat kabul edilmedi. 1924'te "Tanrı var mı din gerekli mi?" konulu bir oturuma katıldığı için teknikumdan çıkarıldı. Aynı yılın sonbaharında Leningrad'daki Halk Eğitimi Devlet Enstitüsü'ne alındı. 1925 ilkbaharında Leningradprofobr'da Moskova Devlet Üniversitesi'nin ve Pokrovski adına kurulmuş olan bugünkü adıyla Lomonosov Tarih-Etnoloji Fakültesi'nin Etnografya bölümüne kayıtdı. 1926'da birinci sınıfı bitirince Fakülte dekanlığı tarafından Prof. A.N.Maksimov ve V.A.Godlevski'nin tavsiyeleri üzerine Karakalpak ASSC'de pratik yapmak için gönderildi. 1928'de Moskova Devlet Üniversitesi Etnografya-Arkeoloji Müzesine eleman olarak alındı. Türk filolojisi Bölümü tarafından Uygur, Kırgız ve Kazak lehçeleri, Karakalpaklar ve Harezmi Özbeklerinin etnografyası, dili ve folkloru üzerine malzeme toplamak için Kazakistan'a, Kırgızistan'a ve Özbekistan'ın Harezmi vilayetine gönderildi. 1929'da Moskova Devlet Üniversitesi Tarih-Etnoloji Fakültesi'nde, Türk kavimlerinin tarihi, arkeolojisi, etnografyası, dili, folkloru ve edebiyatı üzerine ihtisasını bitirdi ve Türk Filolojisi Bölümü'nde V.A.Godlevski'nin yanında kaldı. 1930'da Moskova Devlet Üniversitesi Türk Filolojisi Bölümü tarafından staj için Karakalpak ASSC'ye gönderildi.

Bu tarihten itibaren Baskakov'un bilimsel dünyasından muhteşem bir ritim göze çarpmaktadır. Türk Dünyası coğrafyasında adım atmadık mekân bırakmayan Baskakov, hemen her Türk topluluğu üzerinde bilimsel çalışmalar yapmış; yaptığı çalışmaları kitap, makale ve raporlar halinde yayımlamıştır. Emekliliğe ayrıldığı 1979 tarihine kadar başarılarla, ödüllerle dolu bir bilimsel yaşamı olmuştur. (Baskakov'un yaşamına dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Nuri Yüce, "Prof.Dr. Nikolay Aleksandroviç Baskakov'un Hayatı ve Türkoloji Bilimine Hizmetleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1995, s.1-30, Ankara, 1995 (UDA-SU).

AN OVERVIEW OF THE COMPERATIVE HISTORICAL STUDIES OF THE TURKISH DIALECTS

Abstract

This study is a Russian translation of subtitle "Kratkiy Obzor Sopostavitel'no i Sravnitel'no-İstoričeskih İssledovaniı Po Tyurkskim Yazıkam" which takes place in the 70-83rd page of the work called "Vvedeniye v İzučeniye Tyurkskih Yazıkov" (Introduction to Instructions of Turkish Languages) Baskakov published in 1969.

Baskakov, one of the memorial names of 20th century Soviet Turcology area, is known for countless valuable studies which is about Turkish and Turkish dialects .In this essay, he argues the comperative studies which made beginning from historical age of Turkish.Baskakov who evaluates the named studies (grammer and lexicon) in terms of style, effectiveness and the way of approaching criticises them with a modern linguist's point of view and expresses their values for Turkish. He especially expresses the benefit of comperative historical studies on languages and he emphasizes that such studies are great demands at the present day, too.

Key Words

N.A. Baskakov, Turkish Language, Turkish dialects, Comperative Historical Studies, Turcology

Türk lehçelerinin¹ tarihini öğrenme işi, onların ait oldukları milletin tarihine de bağlı olarak, Türk dil biliminin en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır. Bu sorunun doğru tespiti ve başarılı bir çözüme ulaşması, her şeyden önce Türk lehçelerinin bilimsel mukayeseli tarihî gramerinin ve mukayeseli tarihî etimolojik sözlüğünün oluşturulmasıyla ilgilidir.

Bu sorun, Türk lehçelerinin araştırılmasının tarihi boyunca, bilim adamları tarafından defalarca ele alınmıştır. Bilimde, İncelenen olaya yönelik ele alınan iki metodik yaklaşımın (ayrı Türk lehçelerinin olgu ve olayları üzerine dikkatli bir analiz yoluyla çok sayıda izlenimler toplayan *tümevarım* metodu ile Türk lehçelerinin gelişimine yönelik sentez yoluyla ortak sonuçlar elde edilen “*dedüktiv*”, yani delile dayalı metodun) birleştirilmesi gerektiğinin bilincine varılmıştır. Bilim adamları, analiz ve sentezle elde edilen sonuçların karşılıklı denetlenmesiyle, bazen dil öğreniminin yetersizliğine bakmaksızın, olayların ayrı ayrı öğrenilmesi ve yeni olguların birikimine dönebilmek için elde ettikleri bilgileri genelleştirmişlerdir.

Böyle bir genellemenin yapılmasında, her zaman mukayeseli tarihî sözlükler ve gramerler Türk lehçelerinin belirli ve ayrı olguları hakkındaki çalışmalarına veya daha sınırlı monografik araştırmalarına temel teşkil etmiştir.

Türk lehçelerinin öğrenimi ile ilgili mukayeseli, kısmen de mukayeseli tarihî metotların kullanımı ile yapılan sentez denemeleri daha önceleri de bilinmekteydi.

Türk lehçelerinin mukayeseli öğreniminin öncüsü, Türk lehçelerinin sözlüğünü yazan Kaşgarlı Mahmut'tur (11.yy)². Kaşgarlı Mahmut mukayeseli metoda Uygurcadan materyaller vermektedir. Bu materyaller sözlükte “Türk dili” veya “Hakaniye Türklerinin dili” adını taşımaktadır. Uygurca dışında bir de Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden materyaller vardır. Bunlar da kendi aralarında birbirlerine yakın lehçeler olarak verilmiş ve her ikisi de Uygurca ile karşılaştırılmıştır.

Sözlükte aynı zamanda başka Türk lehçelerinden ve diyalektlerinden de materyaller verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, yakın akraba lehçeler olarak şu boyların konuştukları lehçeleri kabul etmektedir: Kırgız, Kıpçak (Kıpçak), Oğuz, Tohsi, Yağma, Çiğil, Igrak, Çarok. Bunlara yakın olanlar da Yemek boylarının konuştukları lehçeler (Bugünkü Tatarların etnik kökleri bu boy olabilir. N.A.Baskakov) ve Başkurt boylarının konuştukları lehçeler gösterilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, öncekilerden bazı özelliklerinden dolayı ayrılan Bulgar ve Suvar dillerini de Türk lehçele-

¹ Türk lehçeleri tabiri, çeviriyi yaparken bizim tercih ettiğimiz bir terminolojidir. Baskakov, “Türk lehçeleri” yerine “Türk dilleri” terimini kullanmıştır. Onun “Türk dilleri”nden kastı, tarihi ve çağdaş Türk lehçeleridir. Bu çeviriyi yaparken genellikle Baskakov'un terminolojisine sadık kalmaya çalıştık. Fakat bu gibi yerlerde anlatılmak istenen konunun daha net anlaşılması ve Türkiye Türkolojisinin kullandığı terminolojiye uygun olması için bazı değişiklikler yaptık (UDA-SU).

² Mahmut bin El-Hüseyin bin Muhammed El-Kaşgarî, *Kitabu Divânü Lûgati't-Türk* (Divan Lugat at-Tyurk). Ahmet Rifat tarafından İstanbul'da yayımlanan Sözlük, 1.2.cilt 1333 h.(1915 m.); 3. Cilt 1335 h. (1917 m.). Türkçe tercümesi için bakınız: Besim Atalay, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, Ankara, c.I, 1939; c.II 1940; c.III 1941. *Divanü Lugat-it-Türk*, Tıpkıbasım, Ankara, 1941 (Endeks, Ankara, 1943); Dehri Dilçin, *Arap Alfabesine Göre "Divanü Lugat-it-Türk" Dizini*, Ankara, 1957. Aynı zamanda, C.Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kasgharis Divan Lugat-at-Turk* (Macar Oryantalizm Kütüphanesi, Budapeşte-Leipzig, 1928, 1); Özbekçe tercümesi: S.M.Muttalibov, *Türkiy Süzler Devanı*, 1-3, Taşkent, 1960,1961,1963; İndeks, Taşkent, 1967.

rinden saymaktadır. Bunlara bir de Bizans sınırında yaşayan Peçeneklerin dilini eklemiştir. Kaşgarlı Mahmut'a göre, farklı bir dilde konuşanlar Çumul, Kay, Yabak, Tatar, Basmıl (Moğolcanın diyalektleri olabilir. N.A.Baskakov)³ boylarıdır. Bu boylar kendi dillerinin yanında Türk lehçelerini de iyi biliyorlardı. Kaşgarlı, Türk lehçeleri arasında en basit olarak Oğuzların dilini kabul etmektedir. En doğru lehçeler olarak da (Edebî dile en yakın olanlar olsa gerek. N.A.Baskakov) Tuhsi ve Yagma boylarının dillerini göstermektedir. O zamanın edebî dili Uyгурca, Kaşgarlı Mahmut'un terminolojisine göre Hakan Türklerinin (Hakaniye) dili idi. Bu lehçe de Uyğur ve Karluk boylarının, kavimlerinin konuştuğu dildir.

Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğüne aldığı kelimeler, kelimelerdeki seslerin miktarlarına göre düzenlenmiştir. Sözlükte isimler ve fiiller ayrılmıştır. Aynı zamanda Türk lehçelerinin oldukça ayrıntılı bir fonetik ve morfolojik özelliği verilmiştir. Dil özelliklerinin yanı sıra, onları konuşan kişilerin coğrafi dağılımının sınıflandırılması da verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut lehçelerin özelliklerini belirlerken ve onları sınıflandırırken şu seslik özellikleri göz önünde bulundurmıştır:

- Kelime başındaki "y-c" seslerinin uyumu.
- Kelime başındaki "m-b" seslerinin uyumu.
- Kelime sonundaki "y-n" seslerinin uyumu.
- Kelime başındaki "t-d" seslerinin uyumu.
- Kelime ortasındaki "y-z" seslerinin uyumu.

Kaşgarlı yaptığı sınıflandırmada, yukarıda verdiğimiz fonetik özelliklerin yanı sıra, bunlara benzer pek çok morfolojik özelliklere de dikkat etmiştir. Böylece, Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğü sadece basit karşılaştırmalarla oluşturulmamış, aynı zamanda kelimeler değerlendirilmiş ve dil bilgisi alanında da karşılaştırmalı bir çalışma yapılmıştır. Kaşgarlı, bu çalışmaların ve mukayeseli değerlendirmelerin yardımıyla lehçeler arasındaki akrabalık bağlarını tespit etmiştir.

Arap bilim adamlarının 13. - 15. yüzyıllara ait mukayeseli eserlerine, bazı eski kelimeler sözlüğünü ve gramer kitabını örnek verebiliriz. Bu eserlerde de mukayese yöntemiyle ağız ve lehçe farklılıkları tespit edilmiştir.

12. yüzyılın ortalarında yazılan, fakat bugün 1305 ve 1492 tarihli nüshaları elimizde mevcut olan en eski eserlerden biri de, Arapça-Farsça-Türkçe-Moğolca sözlük olarak hazırlanan El-Zemahşerî'nin (öl.1143) *Mukaddimetü'l-Edeb*⁴ adlı eseridir. V.V.Barthold'a⁵ göre, bu sözlüğün Türkçe bölümü 12.-13. yüzyıl Orta Asya edebî Türk dilini yansıtmaktadır.

³ Makalenin kimi yerlerinde bu tip parantez açıklamaları göreceksiniz. Açıklamalar yazının orijinalinde vardır. Bu parantezler bilim adamlarının kendi kullanım tercihlerini göstermektedir (UDA-SU).

⁴ Bk. *Moğol Sözlüğü "Mukaddimat al-Adab"*, Bölüm 1-2, *Sovyet Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Çalışmaları*, 14.cilt, Moskova-Leningrad, 1938; 3. Bölüm, Moskova-Leningrad, 1939.

⁵ W.Barthold, *Eine Zamahsari-Handschrift Mit Alltürkischen Glossaren*, "Islamica", cilt 2, Leipzig, 1926-1927.

Hollandalı Doğu bilimci T.Houtsma⁶ tarafından yayınlanan, 1245 yılında Mısır'da düzenlenen anonim Türkçe-Moğolca-Farsça sözlük ise 13.yüzyıl ortalarına aittir. Bu eski kelimeler sözlüğündeki Türk dili, Moğol istilası sonrası güney Rus bozkırlarından Mısır'a göç eden Kıpçaklara (Kumanlara veya Kıpçaklara) aittir. Özellikleri bakımından, Kıpçak lehçesinin çeşitli diyalektlerinin belirtildiği ünlü Kıpçak abidesi *Codex Cumanicus*'un diline yakındır.

14.yüzyılın başlarına (1312-1313) ait olan bir diğer eser de, Kıpçak lehçesinin (Kuman veya Kıpçak) özelliklerini, Oğuz lehçesiyle (Türkmençe) mukayese eden Arap filologu Ebû Hayyân El-Gırnatî (veya El-Endülüsi)⁷'nin sözlüğü ve gramer kitabıdır. Bu eser, Kıpçak lehçesini öğrenmek için hazırlanmış pratik bir eser özelliğini taşımaktadır. Bunun dışında, özellikle Kıpçak ve Türkmen lehçelerinin karşılaştırmalı sözlük ve dil bilgisi materyallerini de içermektedir. Yazar bazı durumlarda karşılaştırma yaparken Tatarca, Bulgarca, Uygurca, Toksaba ve diğer Türk lehçelerine de değinmiştir.

Daha sonra Doğu Türkistan⁸ Uygurlarının önemli dil unsurlarını taşıyan Oğuz lehçelerinden birinin⁹ sözlüğü ve dil bilgisi üzerine yapılan dilbilim araştırmalarından oluşan Cemaleddin İbn-i Mühennâ'nın ünlü eseri *Hilîyetü'l-İnsân ve Hâlibatü'l-Lisân* (diğer adıyla: *Hilîyetü'l-Lisân ve Hâlibatü'l-Beyân*)¹ belirtmemiz gerekiyor. P.M.Melioranskiy'nin tahminine göre, bu eser 14.yüzyılda kuzeybatı İran'da veya bugünkü Azerbaycan'da yazılmıştır. İbn-i Mühennâ'nın yazılarında Oğuz lehçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki belirgin fonetik ayrılıklara işaret edilmiştir. Kelime başındaki “b” ve “m”, “t” ve “d” ünsüzlerinin ve kelime içerisinde değişik durumlarda bulunan “f” ve “p” , “k” ve “h” ünsüzlerinin konumu belirtilmiştir. Bu bilgilere ek olarak, ikincil uzun ünlülerin yapısı ve oluşum süreçleri ortaya konmuştur.

15.yüzyılın ilk yarısında yazılan *Kitâbu Bulgatü'l-Müştak fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* adlı Arapça-Kıpçakça sözlük de mukayeseli eserler arasında yerini almaktadır. Bu sözlük Kıpçak ve Oğuz (Türkmen) lehçelerini Araplara öğretmek için kaleme alınmıştır. Eser, Arap bilgini Cemâleddin Et-Türkî tarafından oluşturulmuştur. Eserin Lehçe ve Fransızca tercümesi Polonyalı Türkolog A. Zayonçkovs-

⁶ Th. Houtsma, *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*, Leiden, 1894. (Tam adı: *Kitâb-ı Mecmû-u Tercümân Türkî ve Acemî ve Mogolî ve Farsî*)

⁷ Tam adı: *Ebû Hayyân El-Endülüsi, "Kitab al-İdrak Li-Lisan al-Atrak"*, Mustafa Bey tarafından yayınlanan Ebû Hayyân'ın hikayelerinin K.Guarta tarafından yapılan eleştirisine bakınız (*Journl Asiatique*, Paris, 1892, cilt 8, bölüm 20, s. 326-355). Bir de, L.Bouvat, *Une Grammaire Turque Du Huitieme Siecle de L'Hegire – "Le Penetration Dans la langue des Turcs" d'Abou Hayyan al-Garnati ("Actes du XIV congres International des Orientalistes Alger"*, 1905, Paris, 1907). Eseri en son ve tam olarak çalışan: A.Caferoğlu, *Abu Hayyan Kitab al-İdrak Li-Lisan al-Atrak*, İstanbul, 1931. Bu esere ilave niteliğindeki, V.Izbudak, *El-İdrak Haşiyesi*, İstanbul, 1936.

⁸ S.E.Malov, *İbn-Muhanna o Turetskom Yazıke, Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeje Akademii Nauk SSSR*, Leningrad, cilt 3, fasikül 2, 1928.

⁹ Bk. P.M.Melioranskiy, *Arab-Filolog o Turetskom Yazıke*, St. Petersburg, 1900. İbn-i Mühennâ'nın eseri, "Cemâlû'd-din İbn-i Mühennâ Hâlibatü'l-Lisân ve Hâlibatü'l-Beyân" veya "Hâlibatü'l-İnsân ve Hâlibatü'l-Lisân", h.1338-1340 (m. 1919/20-1921/22) yıllarında Kilisli Rifat tarafından yayımlanmıştır. Karşılaştırınız: A.Battal, *İbn-ü Mühennâ Lûgati*, İstanbul, 1934.

ki¹⁰ tarafından yayımlanmıştır. Tamamen pratik amaçlı olan bu eser, Kıpçak-Oğuz dil ilişkileriyle ilgili oldukça ilginç mukayeseli tarihî bilgiler de içermektedir.

Türk lehçelerinin, özellikle Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin öğrenimiyle ve bu lehçelerin yapısı, oluşumu ile ilgili mukayeseli bilgiler içeren, Arap dil bilimcilerinin Mısır'da yazdıkları eserler arasında şunları da zikretmeliyiz:

1) 15.yüzyıla ait, Arapça yazılmış olan bir dil bilgisi incelemesi: *El-Kavânînü'l-Küllîye li-Debtü'l-Lûgati't-Türkiyye*. İlk kez Kilisli Rifat tarafından 1928 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. 1937 yılında Almanca tercümesi ve yorumlarıyla, Macar bilgini S.Telegdi¹¹ de bu eseri yayımlamıştır.

2) 15.yüzyıla ait bir eser olan *Kitâbü't-Tuhfetü'z-Zekiyye fi-Lûgati't-Türkiyye*: 1945 yılında, İstanbul'da Besim Atalay¹² tarafından Türkçe tercümesi yayımlanmıştır.

Bu eserlerin ikisinde de öncekilere oranla daha az, ama yine de bazı konularda özellikle yazarları tarafından değinilen ses bilgisi ve kelime hazinesiyle ilgili mukayeseli analizler konusunda çok değerli gözlemler bulunmaktadır.

Öyle görünüyor ki, mukayeseli metot ve bazı bölümleriyle mukayeseli tarihî metot elementleri, Orta Çağ'daki Doğu ve özellikle Arap filologları için bilinmeyen şeyler değilmiş. Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde ilk örneklerini gördüğümüz ve Mısırlı Arap filologların eserlerinde devam ettirilen çalışmalarda, çağdaş bilimde de önemini yitirmeyen çok ilginç gözlem ve sonuçlar görülmektedir.

Dil hadiselerinin mukayeseli örneklerini ve birkaç farklı lehçenin ayrı grup veya aileye ait olduğunu gösteren ikinci grup filolojik ve özellikle leksikografik yazılara, genellikle 18. ve 19.yüzyılın ilk yarısında, Rus ve Batılı dilbilimcilerin eserlerinde rastlıyoruz.

Türk lehçelerinin mukayeseli araştırmaları alanında, 18.yüzyılın en büyük araştırmacılarından biri, İsveçli bir subay olan F.İ.Tabbert-Strahlenberg'tir. Poltava¹³ savaşı esiri olan Strahlenberg, daha sonraki yıllarda çok önemli bir Sibiryaya araştırmacısı olmuştur. Ural (Ugor-Fin ve Samoyet) ve Altay (Türk, Moğol ve Evenk-Mançur) dillerinin akraba olduğunu ileri süren, Ural-Altay teorisinin yaratıcısı olan Strahlenberg, bugüne kadar birçok bilimsel taraftar kazanmış, çok sayıda bilimsel yayın yapmıştır. Ural-Altay dillerinin ve Türk lehçelerinin ilk sınıflandırmalarından biri F.İ. Tabbert-Strahlenberg'e aittir¹⁴. Ural-Altay teorisinin, daha sonraları Ural ve Altay teorilerinin, F.İ.Tabbert-Strahlenberg dışında en büyük sa-

¹⁰ Bk. A. Zajaczkowski, *Manuel Arabe de la Langue des Turcs et des Kiptchaks (Epoque de L'Etat mamelouk)*. *Arabski Podrecznik Jezyka Turkow i Kipczakow z Epoki Panstwa Mameluckiego (Introduction, Vocabulaire Turc-Polonais-Français, Texte.)*, Warszawa, 1938; A.Zajaczkowski, *Słownik Arabsko-Kipczacki z Okresu Panstwa Mameluckiego, Bulghat al-Mustag Li Lugat at-Turk Wa-l-Qifzaq*, Czesc 2, Vebra, Warszawa, 1954; A.Zajaczkowski, *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de L'Epoque de L'Etat Mamelouk*, Czesc 1, Warszawa, 1958.

¹¹ Bk. Kilisli Rifat, *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Debtü'l-Lûgati't-Türkiyye*, İstanbul, 1928; S.Telegdi, *Eine Türkische Grammatik in Arabischer Sprache Aus dem XV jhd. (Körösi Csoma-Archivum, Budapest, Ergänzungsband, H.3, 1937.)*

¹² Bk. Besim Atalay, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi-Lûgati't-Türkiyye*, İstanbul, 1945; T.Halasi Kun, *La Langue des Kiptchaks D'Après un Manuscrit Arabe D'Istanbul, partie 2*, Budapest, 1942 (Tıpkibasım).

¹³ Poltava Savaşı, I. Petro devrinde Rusların İsveçlilerle yaptığı büyük bir savaştır (1708). (UDA-SU)

¹⁴ Bk. Ph.J.Strahlenberg, *Das Nord-Und Östliche Theil Von Europa Und Asia*, Stokholm, 1730.

vunucusu V.Şott, M.A.Kastren ve daha sonraki dönem bilim adamlarından O.Donner, G.Vinkler, İ.Gryuntsel, G.Ramstedt, A.Sovajo'dur¹⁵.

Rusya'da, mukayeseli ve mukayeseli tarihî metot fikirleri ilk kez 18.yüzyılda *En Önemli Kişinin (Çar'ın) Danışmanları Tarafından Toplanan Büyük Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri* adıyla bilinen, kalabalık bir Rus bilim adamı grubunun oluşturduğu kapsamlı çalışmada gerçeğe dönüştürülmüştür. "*Karşılaştırmalı Sözlükler...*" üzerindeki çalışmalar 1733'te başlamış ve 1787 yılında sona ermiştir¹⁶.

Türkoloji sahasında Radloff öncesi döneme ait mukayeseli çalışmaların tarihinde, bütün Türk lehçelerinin kapsamlı mukayeseli tarihî araştırmaları için zemin hazırlayan Prof. A.Kazembek¹⁷ ve İ.N.Berezin'in¹⁸ çalışmaları özel bir yere sahiptir.

19. yüzyılın ortalarına kadar, genel olarak tüm araştırmalar gibi tüm materyaller de mukayeseli bir özelliğe sahip olmuşlardır. Sadece bazı durumlarda mukayeseli tarihî elementleri kendi bünyelerinde taşımaktadırlar.

Bilimsel Türkolojinin kurucuları ve Türk dilbiliminde mukayeseli tarihî metodun en büyük temsilcileri, Rus biliminin de temsilcileri olan O.Böhtlingk ve V.V.Radloff'tur. Türkoloji alanında ilk ayrıntılı mukayeseli tarihî araştırma, O.Böhtlingk'in Yakutçanın dilbilgisi ve kelime hazinesinin diğer Türk lehçelerindeki analogik olgu ve olaylarla karşılaştırarak incelediği çalışmasıdır¹⁹.

Hemen hemen bütün Türk lehçelerini kapsayan mukayeseli tarihî araştırmalar, birçok Türk lehçesi ve ağız ile ilgili materyaller toplayan ve bu materyalleri ses bilgisi, dil bilgisi ve kelime hazinesi üzerine yaptığı özel araştırmalarda genelleştiren V.V.Radloff'un²⁰ kapsamlı çalışmalarıyla başlamıştır.

¹⁵ Bk. Th.A. Sebeok, *The meaning Of "Ural-Altaiç", "Lingua"*, vol.2, Haarlem-Holland, 1950. Karşılaştırınız: M.Ryasyanen, *Materiali Po İstorikoşoy Fonetike Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dilinin Fonetikğine Dair), N.A.Baskakov'un editörlüğünde, A.A. Yuldaşev'in tercümesi, Moskova, 1955.

¹⁶ Bk. S.K.Buliç, *Oçerk İstorii Yazıkoznaniya v Rossii* (Rusya'daki Dilbilim Tarihi Denemeleri), cilt 1, S.Petersburg, 1904, sayfa 266. Karşılaştırmalı sözlükler hakkında daha fazla bilgi için bakınız: N.A.Baskakov, *Vvedeniye v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov* (Türk Dillerinin Öğrenimine Giriş), Moskova, 1969, s.29. Buliç'in yukarıda bahsedilen çalışmasında, karşılaştırmalı sözlükler için yapılan *Türk Lehçeleri Üzerine Linguistik Materyaller Raporu*'na bakınız (sayfa 416 ve devamı).

¹⁷ A.Kazembek, *Obşçaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıkı*, (Türk-Tatar Dillerinin Ortak Grameri), Kazan, 1846.

¹⁸ İ. Berezin, *Recherches Sur Les Dialectes Musulmans*, 1. Kazan, 1848; İ.Berezin, *Turetskaya Hrestomatiya* (Türkçe Seçmeler), 1 Kazan, 1857. (Karşılaştırınız: A.E. Krims'kiy, *Tyurki, İh Movi Ta Literaturi* (Türkler, Dilleri ve Edebiyatları), 1. *Tyurks'ki Movi* (Türklerin Dili), s.146.

¹⁹ O. Böhtlingk, *Ueber Die Sprache Der Jakuten*, S.Petersburg, 1851.

²⁰ V.V.Radlov, *Obraztsı Narodnoy Literaturi Tyurkskih Plemen* (Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri), cilt 1-10, S.Petersburg, 1868-1904; Yine aynı kişinin, *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy* (Türk Lehçelerinin Sözlüğü Denemesi), S.Petersburg, 1888-1905, 1893-1911; W.W.Radloff, *Phonetik Der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882; W.W.Radloff, *Einleitende Gedanken Zur Darstellung Der Morphologie Der Türksprachen*, "İmparatorluk Bilimler Akademisi Notları", seri 8, cilt 7, 1906: Bir de şuna bakınız: İ.A.Boduen de Kurtene, *Zametki Na Polyah Soçineniya V.V.Radlova* (Radlov'un Çalışma Alanı Üzerine İzlennimler) "*Einleitende Gedanken Zur Darstellung Der Morphologie Der Türksprachen*", "*Jivaya Starina* (Yaşayan Tarih)", Fasikül 3, 1909. Radloff'un *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy* (Türk Lehçelerinin Sözlüğü Denemesi) adlı eseri üzerine Türkiye'de yapılan iki doktora tezini de burada zikretmek gerekir: Dr.Ufuk Deniz Aşçı, *W.Radloff'un Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy Adlı Eseri ve Eserde Geçen Kırgız ve Kazak Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003; Dr.Mustafa Tokar, *W.Radloff'un Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi* (Basılmamış Doktora Tezi) , Konya 2003 (UDA).

Türk lehçelerinin kelime hazinesi konusunda Radloff'a L.Budagov²¹ ve G.Vamberi²² gibi öncüler bir nevi kılavuzluk etmiş olsa da, Türk lehçelerinin ses bilgisi ve grameri konusunda ortak mukayeseli araştırmaların temelini ilk kuran kişi şüphesiz ki V.V.Radloff'tur. Sonraki tamamlayıcı ve detaylı tarihî araştırmalar şu veya bu ölçüde V.V. Radloff'un çalışmalarını esas almışlardır.²³

N.F.Katanov'un, bazı Rus ve Avrupalı Türkologlar tarafından eleştirilen ve hak ettiği değeri göremeyen²⁴ "Uryanhay Lehçesinin Araştırma (İnceleme) Denemesi..."²⁵ adlı çalışması Türk lehçelerinin mukayeseli tarihî araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. N.F.Katanov'un çalışması, büyük bir dikkat ve ihtimamla yapılan hemen hemen tüm Türk lehçeleri ve ağızlarının fonetik ve gramatik olgularının karşılaştırmalı sistematik raporudur. Böyle bir rapor, mukayeseli tarihî gramer sorunlarıyla ilgilenen her Türkolog için günümüzde de gerekli bir kaynaktır.

V.V.Radloff ve N.F.Katanov'un çalışmalarından sonra Türk lehçeleri üzerine yapılan mukayeseli tarihî araştırmalar geniş bir alanı kapsayan karaktere sahip değildirlir. Ya Türk lehçelerinin ayrı gramer sorunları üzerine yapılan monografisi şeklinde, ya da şu veya bu linguistik anıt²⁶ hususunda yapılan mukayeseli tarihî gözlemler şeklindedirler. Yahut da Türk lehçelerinin ortak akrabalık sorunlarına²⁷ veya detaylı ses bilgisi, kelime hazinesi ve gramer²⁸ sorunlarına değinen ayrı makaleler şeklindedirler.

²¹ L.Budagov, *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy* (Türk-Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü), 1-2, S.Petersburg, 1868-1871, 2. Baskı, 1961 (Tıpkıbasım).

²² H.Vamberi, *Etymologisches Wörterbuch Der Türko-Tatarischen Sprachen*, Leipzig, 1878.

²³ J.Grunzel, *Die Vokalharmonie Der Altaischen Sprachen*, Wien, 1889; J.Grunzel, *Entwurf Einer Vergleichenden Grammatik Der Altaischen Sprachen Nebst Einem Vergleichenden Wörterbuch*, Leipzig 1885; V.Grönbech, *Forstudier İl Tyrkisk Lydhistorie*, Kopenhagen, 1902; Karşılaştırmamız: H.Petersen, *Türkische Lautgesetze* (*Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig, 57, H.3, 1903; K.Foy, *Türkische Vokalstudien, Besonders Das Köktürkische Und Osmanische Betreffend* (*Mitteilungen Des Seminars Für Orientalische Sprachen An Der Königlichen Friedrich-Wilhelms Universität Zu Berlin, Westasiatische (Ostasiatische) Abteilung*, Berlin, Bd.3, 1900.).

²⁴ Eleştiri için bakınız: P.Melioranskiy (*Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeje Akademii Nauk SSSR* (Sovyet Arkeoloji Topluğunun Doğu Bölümü Notları), cilt 15, faikül 4, Leningrad, 1904.), M.Hartmann (*Orientalistische Literaturzeitung*, Berlin-Leipzig, 1905, No.1); V.Munkacsi (*Keleti Szemle* (*Revue Orientale*), Budapest, 5,1,1904.). Yazar, eleştirilenlerin ona yönelttikleri soruları ele almamıştır. Öyle ki Türk dillerinin mukayeseli tarihî grameri şu ana kadar da çözümünün sadece tek bir Türkolog kuşağı tarafından çözülemeyecek bir sorun olarak kalmaktadır.

²⁵ N.F.Katanov, *Opit İssledovaniya Uryanhayskogo Yazıka S Ukazaniem Glavneyşih Rodstvennih Otnoşeniy Yego K Drugim Yazıkam Tyurkskogo Kömrya* (*Urganhay Lehçesinin Diğer Türk kökenli Lehçelerle Olan Temel Akrabalık İlişkileri Üzerine Bir Araştırma Denemesi*), Kazan, 1903.

²⁶ P.M. Melioranskiy, *Arab-filolog o Turetskom Yazıkı*, yine aynı kişinin: *Pamyatnik v Çest' Kyul'-Tegina* (*Kültigin Anısına Abide*), (*Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*, S.Petersburg, "Rus Arkeoloji Topluğunun Doğu Bölümü Notları"), cilt 12, fasikül 2-3, 1890) vs.; S.E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti* (*Eski Türk Yazıtları*), Moskova-Leningrad, 1951; Yine aynı kişinin: *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov* (*Türklerin Yenisey Yazısı*), Moskova-Leningrad, 1952; Yine aynı kişinin: *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* (*Kırgız ve Moğol Eski Türk Yazıtları*), Moskova-Leningrad, 1959; S.Brockelmann, *Ali's Qissa-i Jusuf, Der Älteste Vorläufer Der Osmanischen Literatur* (Jahrgang, 1916, Phil.-hist. Klasse, N5, 1917) vs.

²⁷ J.Deny, *Langues Turques, Langues Mongoles Et Langues Tongouses Les langues Du Monde Par Un Groupe de Linguistes Sous Le Direction De A.Meillet Et M.Cohen*, Paris, 1924. (2.baskı, 1952); A.Sauvageot, *Ural-Altai Languages "Encyclopedia Britannica"*, XXII, 1929; E.Lewy, *Die Türksprachen*, adlı kitabında: M.Heepe, *Lautzeichen Und Ihre Anwendung İn Verschiedenen Sprachgebieten*, Berlin, 1928.

²⁸ V. Bogoroditskogo'nun *Vvedeniye v Tyurko-Tatarskogo Yazıkoznaniye* (Türk Tatar Dilbilimine Giriş) adlı kitabında yayınlanan makaleleri, bir de *Etyudah Po Tatarskomu i Tyurkskomu Yazıkoznaniye* (Tatar ve Türk Dilbilimi Üzerine Etütler) de yayınlanan makalelere bakınız. (Kazan, 1933); E.D. Polivanova'nın *K Voprosu O Dolgih Glasnih v Obşçetyurkskom Prayazıke* (İlk Ortak Türk Dillerindeki Uzun Ünlüler Hakkındaki Sorun Üzerine) adlı çalışmalarına bakı-

Bu bakımdan, mukayeseli tarihî metodu daha geniş bir planda kullanan ve bu özelliğiyle bir istisna oluşturan sadece birkaç tane çalışma vardır. Bunlar, Türk lehçelerinin fonetiği ve morfolojisi (Türk lehçelerinin fonetiği ve morfolojisi üzerine biriken tüm materyallerin raporu) üzerine Finli bilim adamı M.Räsänen'in²⁹ Helsinki'de yayımlanan eserleridir. Türk lehçelerinin yapılarına dair incelemeler yapmış olan K.Grönbech³⁰'in biraz erken dönemde yayımlanan kitabı ve iki Türk bilim adamının, A.C.Emre³¹ ve A.Caferoğlu³²'nin çalışmaları, yukarıda bahsi geçen kapsamda değerlendirilebilecek eserlerdir. Ahmet Cevat Emre karşılaştırmalı gramer alanında, Ahmet Caferoğlu ise Türk lehçelerinin tarihî konusunda araştırmalar yapmıştır.

Mukayeseli tarihî karakterde olan pek çok araştırma, genel olarak Altay dilleri ve Moğolca üzerine yapılmıştır. Bu tür çalışmalar özellikle B.Y.Vladimirtsov, G.Ramstedt ve V.Kotwicz'in³³ çalışmalarında görülmektedir.

Çağdaş dilbilime göre, dillerin mukayeseli tarihî araştırmalarında göz önünde bulundurulması gereken temel durumlardan biri, dil tarihinin o dili konuşan halkın tarihiyle olan bağlantısıdır. Sadece bir dilin kendi olguları ve o halkın tarihi, ele alınan dilin öncü dillerle ve o dil grubunun temeli sayılan dillerle olan bağlantılarını tespit edebilir.

Bir dilin, ona öncülük eden dillerle daha sonra oluşan tarihî olgu mukayesesi, bu diller arasındaki akrabalık ilişkilerini tespit etmekle kalmaz, aynı zamanda daha sonraki karşılaştırmalar için öğrenilen dile, tarihî ve akrabalık ilişkileriyle yakın olan başka dillerin de eklenmesine imkân tanır. Böylece bu dillere özgü benzerlikleri ve bu dillerin her birinin gelişimini takip eden tarihî süreçlerde edindikleri farklılıkları açıklar.

Fakat herhangi bir lehçede, doğru ve açıklayıcı yazılı anıtların olmayışı, bu benzerlik ve farklılıkların her zaman doğru tespit edilmesine izin vermez. Bu durumdan dolayı kaynaklardan, her şeyden önce araştırılan lehçenin ağızlarından istifade etmek gerekir. Fakat ele alınan ağızları inceleyen araştırmacı azamî bir dikkat göstermek zorundadır. Öyle ki herhangi bir lehçenin ağızları her zaman bu lehçenin eski hâlinin izlerini taşımayabilirler. Böyle olunca da onların mukayese-

niz. (Dokladi Akademii Nauk SSSR, sayı V, 1927), *K Voprosu Ob Obşçeturetskoy Dolgote Glasnih* (Türkçede Ortak Ünlülerin Uzunluğu Meseleleri Hakkında), *Byulleten' Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta* "Orta Asya Devlet Üniversitesi Belleteni", Taşkent, 1924, No.6; *Nekotoriye Foneticeskiye Osobennosti Karakalpakskogo Yazıka* (Karakalpak Lehçesinin Bazı Fonetik Özellikleri), Taşkent, 1933. Ve bazı bilim adamlarının çalışmaları: V.Banga, Yu.Meneta
²⁹ M.Rasanen, *Materialien Zur Lautgeschichte Der Türkischen Sprachen*, (Studio Orientalia, Helsinki 15, 1949); M.Rasanen, *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen* (Studio Orientalia, Helsinki, 21, 1957).
³⁰ K. Grönbech, *Der Türkische Sprachbau*, 1, Kopenhagen.
³¹ A.C. Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri 1, Fonetik*, İstanbul, 1949; A.C.Emre, *Türkçe'nin Yapılışı*, İstanbul, 1942.
³² A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*, 1-2, İstanbul, 1943-1947.
³³ Bkz: B.Ya. Vladimirtsov, *Sravnitel'naya Grammatika Mongol'skogo Pis'mennogo Yazıka i Halhaskogo Nareçiya* (Mogol Yazı Dili İle Halhask Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri), Leningrad, 1929. Karşılaştırmamız: G.J.Ramstedt, *Einführung in die Altäische Sprachwissenschaft*, Helsinki, 1-1957, 2-1962; G.İ.Ramstedt, *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye* (Altay Dil Bilimine Giriş); L.S. Slon'un tercümesi, Baskakov'un editörlüğünde. Moskova, 1957. Karşılaştırmamız: W.Kotwicz, *Studia Nad Jezykami Altajskimi* (Rocznik Orientalistyczny, Krakow, 16, 1953); W.Kotwicz, *Les Pronoms Dans Les Langues Altaïques*, Krakow, 1936.

lerde kullanılmaları sonucu, verilen lehçenin veya ağzın gelişim süreçleri hakkında yanlış bir sonuç elde edilmiş olabilir. Bu nedenle, Hakas veya Altay lehçelerinin ağızlarını genel olarak değişik boyların lehçe kalıntıları olarak ele alabiliyoruz. Öte yandan, başka lehçelerin, mesela Karakalpak veya Kırgız lehçelerinin ağızları daha karmaşık bir tablo oluşturuyorlar. Öyle ki, onlarda geçmişten kalma izler dışında, yeni ağızların oluşumlarıyla da karşılaşılıyor.

Bazı Türk lehçelerinde ağızlar, sadece belli bir boy birliğinde veya belli bir kavimde birkaç boyun ve kabilenin birleşmesi sonucu değil, aynı zamanda onların ayrılması sonucu da oluşmuştur. Herhangi bir egemen ağzın veya edebî lehçenin etkisi altında, lehçenin belli bir gelişim merhalesinde ağız özellikleri silinir. Daha sonra iç (iç kanunlara göre) veya dış (komşu lehçelerin etkisi) sebepler sonucu yeni yerel özellikler oluşur. Böylece, temellerinde eski boy ve kabile lehçelerinin izlerini taşıyan Karakalpak veya Kırgız ağızları, gelişimleri sürecinde genel olarak dış sebepler, yani komşu lehçelerin etkisiyle oluşan yeni ağız oluşumları (kelimeler) kazanırlar. Ama kural olarak ağızlarında eski boyların konuştukları dillerin (Oğuz, Kıpçak, Karluk, vs.) kalıntılarını ve büyük zorluklar görülmeyen yeni ağız oluşumlarını iyi koruyan Türk lehçeleri için ağızlar, dil tarihini öğrenmeye yarayan kaynaklar olarak çok önemlidirler.

Her dilin genetik olarak, kendi öncüsü olan dille ya onun eski diyalekti olarak (Mesela, Çuvaşçayı Bulgarca açısından karşılaştırınız.) ya da doğrudan onun mirasçısı olarak (Mesela, Türkmenceyi 10-11.yy. Oğuz diliyle karşılaştırınız.) doğduğu, dillerin gelişimi sürecinde gramatik yapı temelini ve kelime hazinesi temelini en dayanıklı değişmeyen (sağlam) elementlerinin korunmasıyla birlikte ele alınan dille onun öncüsü olan dil arasında ayrılıklar ve farklılıklar meydana geldiği de görülmektedir. Bir yandan dilin değişmeyen elementleri, diğer yandan öncü dile göre mirasçı dilde meydana gelen değişiklikler, belli bir dil grubunun tüm gelişim yolunu oldukça doğru tespit etmeye, dillerin ayrı olgu ve olaylarından ise bu gruptaki her bir dilin dâhil olduğu birlikleri belirlemeye müsaade etmektedirler.

Dilde en çok kelime hazinesinin değişken bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Kelime hazinesinden sonra, çok daha az derecede dilin fonetik yapısı ve çok zayıf derecede gramatik yapının bazı elementleri değişikliğe uğramaktadır.

Dilin, sözlük içeriğinin (kelime kadrosunun) ve fonetik yapısının değişme derecesi, iç ve dış faktörlerin etkisinin uzunluğuna ve şiddetine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Temel sözcük stoku ve dilin gramatik yapısı ise (morfoloji ve sentaks) çok yavaş değişerek uzun süre çok eski birliklerle olan bağlarını korurlar. Böylece Türk lehçelerinin morfolojisi ve sentaksı sadece tüm Türk grubu dilleri için değil, onun sınırları ötesinde de ortak olan çizgilerini korumaktadırlar. Türk lehçelerinin gramatik yapısı birçok materyal özellikleri bakımından sadece Moğol lehçeleriyle değil, Evenk-Mançur, tipolojik planda ise Fin-Ugor, bazı Kafkas, Paleoasya ve Uzak Doğu dilleriyle –Korece ve Japonca- de ortaktır.

Dillerin temel gelişim kurallarından biri, gramer yapısının, kısmen de temel kelime stokunun fazla değişmeyen, yavaş ve nadir değişen elementler olarak çoğunlukla kendi öncü dilleriyle bağlarını korumalarında ve genel olarak dış faktörlerin doğrudan etkisi olmaksızın gelişmeleriyle sonuçlanmasıdır.

Kelime hazinesi ve fonetik yapılar ise daha hızlı ve sık değişirler, çoğunlukla dış şartlara bağımlıdır ve bazen gayet temel bir şekilde değişikliğe uğrayabilirler. Örnek olarak, Türk diline özgü genel vasıflarını koruyan, kelime hazinesini ve fonetik yapısını şekilce Tacikçenin etkisi sonucu değiştiren Özbekçeyi gösterebiliriz.

Böylece, dış etken, dillerin iç kurallarına göre dilin gelişiminde de tesirlerini göstermektedirler, o hâlde bazı iç kurallar o halkın tarihiyle de bağlantılı olabilir.

Birbirini takip eden birkaç dalga, Türk halkının Doğu Avrupa'ya göçmesi, İslamiyet'in kabulü, Moğolların istilası gibi olaylar Türk lehçelerinin tarihinde, belli başlı birçok Türk lehçesine esaslı bir şekilde etki eden güçlü dış etkenler olmuşlardır.

Tarihî olaylara ve tarihî sürecin uzunluğuna bağlı olarak bazı akrabalık bağları, öncü dillerle olan birliği daha fazla koruyabiliyor. Mesela; Nogay, Kazak ve Karakalpak lehçelerini karşılaştırınız. Bu lehçelerin, onlardan daha eski olan Kıpçakçaya kıyasla kelime hazinesi, fonetik ve gramatik yapı bakımından farkları vardır. Fakat bunlar dilin köklü, esaslı yönü değil, detay teşkil eden küçük bir bölümüdür. Böylece, yukarıda adı geçen bu dört lehçe arasındaki fonetik yapı farkları, genel olarak bazı ünsüzlerin farklı türde benzeşmesi ve değiştirilmesinden ve bazı ünlü veya ünsüzlerin birbirlerine karşılık oluşturmalarından ibarettir. Kelime yapısında biraz büyük, fakat hiç de esaslı olmayan farklar vardır ve bu dillerin gramatik yapısında tamamen önemsiz farklar mevcuttur.

Daha uzun tarihî dönemlere ayrılan ve öncül dillerden yoksun tarihî lehçelerde başka bir oran gözlenmektedir (Mesela Eski Türkçeyi ve Yakutçayı veya Karahanlı dönemi Türk edebî dilini ve Çağdaş Özbekçeyi karşılaştırınız.). Bu diller, yukarıda adı geçen Nogay, Kazak ve Karakalpak lehçelerine göre daha karmaşık bir gelişim sürecinden geçmişlerdir. Onlar kendi öncü dillerine daha az bağlıydılar ve bunun dışında akraba olmayan komşu dillerle de etkileşimde -Yakutça Evenk ve Moğol dilleriyle, Özbekçe ise Tacikçe ile- bulunmuşlardı.

Diller arasındaki tarihî bağları tespit etmedeki zorluk, akraba dillerin ayrılma ve tamamının hesap edilme süreçlerinin basit ve düz olmayışından kaynaklanmaktadır. Boyların ve milletlerin dilleri ve onların diyalektleri, öncül dillerden ve gelecek kuşak dillerden çaprazlaşan karmaşık zincirler oluşturmaktadır. Bunlar da taşıyıcılarının farklı gruplara girmeleri ve onlarla etkileşimleri sonucu, dillerin bazı eski özelliklerini peşi sıra koruyarak, ayrılığın belirtileri durumunda olan yeni özellikler de kazanır. Mesela, hâlen apaçık ifade edilen Kıpçak grubu özelliklerini ve Bulgar dil grubunun bazı izlerini (Özel bir ünlü sistemi, bir sürü leksik ve gramatik özellikler) taşıyan Başkurt lehçesi, ünsüz harfler sistemi alanındaki fonetik

özellikleriyle, Türk lehçelerinin kuzeydoğu koluyla da bağlantılıdır. Yani Başkurt lehçesinin çok eski dönemlerde (7.yy'a kadar) ilişkisi olduğu Eski Türkçe, Yakutça, Hakasça gibi dillerle veya hâlen Kırgızcayla çok fazla ortak özelliği bulunan Altaycayla bağlantısı vardır. Genetik olarak sadece Doğu lehçeleriyle değil, Batı lehçeleriyle öncelikle Kıpçak ve Oğuz lehçeleriyle de sıkı ilişkiler içerisinde.

Böylece, dilin ayrı olgularını karşılaştırırken, soy bağlarını ve akrabalık derecelerini, bunlara bağlı olarak da şu veya bu fonetik, leksik ve gramatik olay veya sürecin ait olduğu dönemi belirlemedeki tüm güçlükleri göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü her Türk lehçesinin başka Türk lehçeleriyle farklı akrabalık dereceleri vardır. Mesela; Tatarca, kendi temel vasıflarına göre bir Kıpçak lehçesi olmasına rağmen, onu Bulgar ve Eski Türk lehçelerine yaklaştıran birçok özelliğe sahiptir. Fakat Eski Türkçe hem Kıpçak, hem Oğuz, hem de Karluk lehçelerinin öncül dili olduğuna göre Tatarcanın sadece Kıpçakçayla değil, aynı zamanda Oğuz ve Karluk lehçeleriyle de bazı akrabalık ilişkileri, fonetik, leksik ve gramatik bağları vardır.

O hâlde, yakın akraba olan dillerin olgu ve olaylarının karşılaştırılması ve dillerin kendi aralarındaki tarihî ilişkilerin belirlenmesi, onları taşıyan dillerin ve milletlerin tarihi dışında yapılamaz. Bunun dışında, karşılaştırma esasında dillerin gelişiminin kronolojik açıdan takibi ele alınmalıdır. Aralarında doğrudan doğruya tarihî bir bağ olmayan dil olgularını karşılaştırmamak gerekir. Karşılaştırmalar, sadece belli bir tarihî dönem içerisinde, karşılaştırılan dillerin kanıtlanmış tarihî ve dilbilim olgularının etkileşiminin doğru olarak tespit edilmesi sonucu mümkün olabilir.

Belli bir olayın, ele alınan bir dil grubunun ve bu dil grubundaki dilleri konuşan milletlerin tarihine ait belli bir dönemle olan bağlılığının sadece bu şartı sonucu, karşılaştırmalı-tarihî metot, ele alınan dil grubunun retrospektif (geriye doğru bir bakış açısı) gelişim süreçleri dışında, bu dillerin gelecekteki gelişim perspektifini, dolayısıyla tüm dil grubu için genel olan iç gelişim kanunlarının yanı sıra aynı alt gruplara ve belirli dillere özgü, (ayrıntılı) (özel) kanunları da açıklayabilir.

Belli bir dil grubunun temel gelişim kanunlarını tespit etmede, dilin karşılaştırmalı-tarihî olgu mukayeselerinin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için, ilk olarak karşılaştırılan dillerin önceleri tarihî olarak, belli bir öncül dile sonuncuların ise temel dile dâhil olmaları gerekir. İkinci olarak ise, dil olgularının karşılaştırılmasında, dillerin gelişim ve oluşumlarının tarihî sırasını, yani birbirlerini takip etmelerini ve onların farklı birliklere girişlerini mümkün derecede göz önünde bulundurmak gerekir. Yani, ele alınan halkın doğrudan doğruya tarihiyle bağlı olan, dil tarihini öğrenmek için mecburî şartlardan birini yerine getirmek gerekir.

Diğer bir deyişle, dil olgularını karşılaştırmada, ilk önce tarihî açıdan birbirine en yakın olan dilleri, daha sonra yakın akraba alt grupları vs. arasındaki kronolojik sırayı takip etmek gerekir. Son olarak, karşılaştırmalı-tarihî mukayeselerin üçüncü mecburî şartı, belli bir grubun veya dil ailelerinin materyallerinde denenmiş ve

ispat edilmiş fonetik, semantik ve gramer (semantiko-gramatik) kural ve kurallara uygunluğun ciddî olarak gözetilmesidir.

Dil, tüm yerel özellikler çeşitliliğiyle öğrenilmek zorundadır. Dilin, tüm olgularını, önceden karşılaştırmak ve birbirleriyle tüm ayrıntılı detaylarda bağlantı kurmak gerekir.

Aynı dil ailesine veya grubuna dâhil olsalar da ayrı dilleri, gelişim ve oluşum (şekillenme) süreçlerine bakmaksızın karşılaştırmamak gerekir. Bunun için, mümkün olduğu kadar, onların çok fazla ayrılmış dil birliklerinden daha büyük birleşmelerine doğru olan kronolojik bağlantılarını, gelişimlerinin periyotlara ayrılmalarını tespit etmek gerekir. Böylece, karşılaştırmada art arda gelen akrabalık derecelerinin tespit edilmesi ve kronolojik olarak birbirini takip eden temel dillerin mukayese edilmesi gerekir.

Bununla birlikte, dillerin kendilerine has özellikleri, süregelen gelişimlerdeki düzensizliği, akraba dillerle ve başka dil aileleriyle olan farklı tarihî bağlarını ve buradan doğan karşılıklı etkileşim süreçlerini de göz önünde bulundurmamak gerekir.

Eğer çıkış olarak Kazak birliğini ele alırsak, Kazakçaya tarihî ve kronolojik olarak yakın birlik Nogay birliğidir. Bu birlikten Kazak dili ancak 15.yy'da ayrılmıştır. Bu Nogay birliği temel olarak Kazak, Tatar ve başka komşu halk kitlelerini, dolayısıyla bu halkların dillerini de birleştiriyordu.

Eğer Kazakça, Karakalpakça ve Nogayca gibi çağdaş dillere bakarsak, bu dillerin birbirine en yakın akraba diller olduklarını görürüz. Hiçbir şüphe yoktur ki Karakalpakçaya en yakın dil çağdaş Nogaycadır. Çağdaş Nogayca ve Karakalpakçaya ise şüphesiz en yakın dil Kazakçadır. Nogay birliği, 15.yy'dan itibaren var olan Nogay Ordu adıyla bilinmekteydi. Bu döneme kadar ise Kıpçak boyları birliği olarak bilinen ve Deşt-i Kıpçak sahasında yaşayan daha eski ve geniş Kıpçak birliğine dâhildi.

Kıpçak boyları 13.yy'da Moğollarla savaşıyorlar kendi içlerinde az sayıda Moğol kavmini eritmişlerdir. Daha sonraki yıllarda Kimaklarla birlikte Kıpçaklar, Batı Türk ve kısmen Doğu Türk Kağanlığının neredeyse temel kitlesini (Bu temel kitle, yönetici olmayan boylardır.) oluşturuyorlardı. Bu kağanlıklar da içinde farklı boylar ve boy birliklerini toplayan Hun imparatorluğunun dağılması sonucu ortaya çıkmışlardı. Ve bu birliklerden her biri başka boy birlikleriyle yakın (sıkı) ilişkiler içerisinde bulunarak geliyordu. Mesela Kıpçaklar-Oğuzlar Karluklarla, Bulgarlarla Uygurlarla vs.

Böylece, Karşılaştırmalı-tarihî metodu kullanırken dil birliklerinin oluşumundaki bu art arda gelişi (sıralanışı) ve dil olgularını karşılaştırırken bu birliklerin oluşumundaki kronolojiyi, aynı zamanda verilen örnekteki gibi bir yandan Kıpçak lehçelerinin, diğer yandan ise Oğuz, Bulgar, Uygur, Karluk, vs. lehçelerinin karşılıklı etkileşimlerini de her zaman göz önünde bulundurmamak gerekir.

Türk lehçelerinin karşılaştırmalı-tarihî gramerini oluşturmak, karşılaştırmalı-tarihî metodun kullanılma amaçlarından biridir. Bunu gerçekleştirmek ise Sovyet Türkologlarının (çoktandır) ivedilikle halletmeleri gereken bir problemidir. Fakat bu problemin çözülmesi, dillerin yakın akraba grupları ve alt grupları olarak tarihî süreçlerinin belirlenmesi ve sınıflandırmalarının incelenmesinde bütün uzmanların katılımı ve tüm Türk lehçeleri için ortak kuralların tespit edilmesiyle sonuçlanan, önceden yapılan büyük bir hazırlık çalışması olmadan mümkün değildir.

Tarihin süreçlere ayrılmasıyla ilgili Türk lehçelerinin sınıflandırılması, bütün Türk lehçelerinin ortak karşılaştırmalı gramerinin oluşturulması üzerine olduğu gibi; Türk lehçelerinin ayrı grup ve alt grupları üzerine, özel karşılaştırmalı gramer ve karşılaştırmalı-tarihî araştırmalar oluşturulması üzerine yapılan çalışmaların da önceden yapılmış bir özeti olmalıdır.